

הרב טוביה גפן זצ"ל

ביאור על המאמר במסכת ברכות דף ט ע"ב*

במסכת ברכות דף ט ע"ב איתא: "וישאלום¹ אמר ר' אמי מלמד שהשאלום בעל כרחם. איכא דאמרי בעל כרחם דמצרים ואיכא דאמרי בעל כרחם דישראל, מאן דאמר בעל כרחם דמצרים: דכתיב 'ונות בית תחלק שללי'² מאן דאמר בעל כרחם דישראל - משום משוי. 'וינצלו את מצרים' אמר ר' אמי: מלמד שעשאוה כמצודה שאין בה דגן וריש לקיש אמר: עשאוה כמצולה שאין בה דגים".

וקשה להבין מאי מחלוקתם אם עשאוה כמצולה שאין בה דגים או כמצודה שאין בה דגן מאי נפקא מינה בזה!

וכן בפלוגתא הראשונה קשה על האיכא דאמרי בעל כרחם דמצרים, הלא כתוב "וד' נתן את חן העם בעיני מצרים וישאלום" ברצונם הטוב ולא בעל כרחם!

וכן קשה על האיכא דאמרי בעל כרחם דישראל וכדמפרש הטעם ומשום משוי, הלא על הים לקחו ביזה רבה ולא נמנעו משום משוי, ולמה במצרים לא רצו לשאול משום משוי? ועוד יש דקדוקים אחרים במאמר זה כמובא בהמפרשים של עין יעקב.

ונראה לי לבאר המאמרים האלו על פי דברי מחבר הספר "דבר אליהו" על המאמר הקודם להם: "דבר נא באזני העם"³ אמרי דבי ר' ינאי אין נא אלא לשון בקשה. אמר ליה הקדוש ברוך הוא למשה בבקשה ממך לך ואמור להם לישראל בבקשה מכם שאלו ממצרים כלי כסף וכלי זהב שלא יאמר אותו צדיק 'ועבדום וענו אותם'⁴ קיים גהם, 'ואחרי כן יצאו ברכוש גדול' לא קיים בהם. אמרו לו ולואי שנצא בעצמנו. משל לאדם שהיה חבוש בבית האסורים והיו אומרים לו בני אדם מוציאין אותך למחר מבית האסורים ונותנים לך ממון הויבה, ואומר להם בבקשה מכם הוציאוני היום ואיני מבקש כלום" (ברכות ט ע"א).

וכבר הקשו מפרשי העין יעקב על מאמר זה הרבה קושיות אשר אין ברצוני לפורטם כולם, אך אביא איזה דקדוקים הנחוצים לבארם. זקשה

* הרב טוביה גפן זצ"ל שימש שנים רבות ברבנות באטלנטה, ג'ורגיה שבארזה"ב. עזבונו נמסר לספרית הישיבה, ומאמר זה

מתפרסם מתוך עזבונו.

1. שמוות יב, לו.
2. תהילים סח, יג.
3. שמוות יא, ג.
4. בראשית טו, יג-יד.

מהדקאמר "שלא יאמר אותו צדיק" ומשמע מזה דאם לא יאמר אותו צדיק לא היה ד' מצוה לשאול כדי לקיים הבטחתו "ואחרי כן יצאו ברכוש גדול" הלא גם בלא שיאמר אותו צדיק צריך השם יתברך למלא הבטחתו!

ועוד כיון דהציווי "ושאלו" היה משיג שלא יאמר אותו צדיק אברהם "ואחרי כן יצאו ברכוש גדול" לא קיים בהם, למה היה לו להקדים ש"ועבדום ועינו אותם" קיים בהם? לא היה לו לומר אלא מדוע לא קיים הקדוש ברוך הוא ההבטחה שהבטיח לאברהם אבינו "ואחרי כן יצאו ברכוש גדול"!

וביאר בזה המחבר ז"ל שלכאורה קשה לומר דבשביל הרכוש גדול ישתעבדו ישראל בגלות ארבע מאות שנה דזה יהא תכלית השיעבוד במצרים כדי שיהיה להם עושר גדול בממון הרבה בכסף ובזהב, שבעיני איש משכיל על דבר אמת הבל המה ואין זה אצלו שכר גדול. ואם הקדוש ברוך הוא רצה להשפיע להם רכוש של ממון הרבה לא יכול להשפיע להם בדרך אחרת כי אם על ידי שעבוד ועינוי?

אבל באמת אפשר לומר על פי דברי הכתב והקבלה דהכוונה של רכוש גדול כולל שני דברים ביחד. האחד הוא כפשוטו היינו רכוש של ממון הרבה, ושנית גם על רכוש נפשי יכול להיות כוונת הרכוש גדול, כי אם היה רוצה לומר דכוונת הכתוב כפשוטו היינו רכוש של ממון רב היה לו לומר "ברכוש רב" ולא גדול, כי המילת "רב" מציין תמיד ומורה על ריבוי הכמות כמו שמצינו גבי אברהם ולוט "כי היה רכושם רב"⁵ וכן אצל עשו שאמר "יש לי רב"⁶ כי מילת רב מורה על ריבוי הכמות ושייך לרכוש וממון, וכאן כתב רכוש "גדול" דמילת "גדול" מורה תמיד על האיכות וחשיבות הדבר כמו "כי גדול ד'י"⁷ ו"האיש משה גדול מאד"⁸ וזה יורה בבירור שהמכוון שיצאו ברכוש גדול מורה גם כן על רכוש נפשי. דהבטיח הקדוש ברוך הוא לאברהם להוציא זרע קודש ממנו שיהיו ככוכבי השמים להאיר ליושבי תבל אמיתת מציאותו והשגחתו ויכולתו וכדומה מידיעות אמיתיות. ולא יוכלו להיות מוכנים וראויים להנהגת האלקות כי אם אחרי שיכנעו תחת עול השעבוד. זהו הרכוש הנפשי הגדול בערכו לבלי תכלית, וזהו המכוון העיקרי שהודיע השם יתברך לאברהם באמרו אליו שיצאו "ברכוש גדול". אם-כן ברכוש גדול כוונתו לרכוש גשמי היינו ממון הרבה, ולרכוש נפשי היינו ידיעות אמיתיות ממצאות ד' והשגחתו ויכולתו וכאשר יצאו ישראל ממצרים נתקיימו בהם שניהם.

ויש לומר עוד דשני הענינים האלה לא היה אצל כל ישראל בשוה במצרים. היו שם אנשים משכילים על דבר אמת שהחכמות האמתיות יקרות להם מכל כסף וזהב שבעולם. אנשים כאלה בודאי לא היו מוצאים קורת רוח בכסף וזהב שלקחו במצרים, הם מצאו את שאהבה

⁵ - בראשית יג, ו.

⁶ - בראשית לג, ט.

⁷ - שמות יח, יא.

⁸ - שמות יא, ג.

נפשם מידיעות אלקיות וזה היה אצלם רכוש גדול. והיו שם גם אנשים גסים חסרי הלב להבין דעות רמות וחקירות אלקיות. אנשים כאלה לא היו מסתפקים ברכוש נפשי לבד, להם היה צריך לקיים רכוש גדול לפי רוחם והתנתם. הם מצאו קורת רוח בכסף ובזהב.

וכמו שהשכר של ו"אחרי כן יצאו ברכוש גדול" הכוונה לרכוש נפשי ורכוש גשמי והכל לפי מה שהוא אדם, כן בהגדרה של הגלות יש שתי מדרגות אחת "כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם" שנית "ועבדום ועינו אותם".

הפירוש הוא, לפי דברי הגאון רבנו ישראל סלנטר זכר צדיק לברכה בספרו אבן ישראל, לפי מאי דקימא לן כר' יונתן דסבר "ואו" מחלקת את הענינים, אלא אם גלי קרא בהדיא "יחדיו". אם כן גם כאן פירושם או גירות או עינוי.

ולכאורה קשה כיון שגם באופן הקל בגירות לחוד היתה מתקימת בם גזירת גלות מצרים, מה גרם להביא על ישראל את המדרגה הקשה עבדות ועינוי? אבל אפשר לומר דזה היה תלוי במדרגות ומעלות של ישראל בזמן ההוא איזה אופן גלות לקיים בהם. אם יהיו אנשי לבב בעלי רגש ויצטערו מגירות - חוץ מעצם היותם יושבים על אדמת נכר - לא יצטרכו לעבדות ועינוי, כי עצם עובדת היותם גרים בארץ לא להם יביא אותם לכדי השתוקקות לקבלת עול מלכות שמים ולשבת על אדמת קודש בארץ אבות; אבל אם יהיו אנשים גסי השכל והרגש שאם יהיה להם שיווי זכיות במדינה לא יצטערו על שאין להם ארץ אבות בהם יהיה ההכרח לקיים קושי הגלות על ידי עבדות ועינויים. לכן בכל עת גלות מצרים שבת לוי וכל הצדיקים שהיו שם הצטערו חוץ מעצם היותם יושבים על אדמת נכר, גם על היותם גרים בארץ לא להם, והם היו פנוים מעבודת פרך כדברי חכמינו זכרונם לברכה (שמות רבה פרשה ה' טז); משום שכיון שהצטערו מזה לחוד וישתוקקו לשבת לפני ד' על אדמת קודש לא היו זקוקים לחמדרגה הקשה של "ועבדום ועינו אותם". אבל יתר המון ישראל שבדור ההוא עצמו שלא הרגישו רק דברים גשמיים ולא היו מצטערים על היותם יושבים בארץ לא להם, בהם נתקיימה המדרגה של "ועבדום ועינו אותם".

ונמצא לפי זה מבואר דהגזירה היתה יכולה להיות בשני פנים. ולאנשים גסים וחסרי לב נצריך לקיים "ועבדום ועינו אותם", ולאנשים גדולים היה די בגירות בארץ לא להם. וכן השכר של "ואחרי כן יצאו ברכוש גדול" היה בשני פנים. לאנשים פשוטים גסים - רכוש גשמי כסף וזהב, ולאנשים גדולים - רכוש רוחני.

וזהו כוונתם זכרונם לברכה באמרם על מה שאמר ד' אל משה "דבר נא באזני העם וישאלו איש מאת רעהו... כלי כסף וכלי זהב" כדי שלא יאמר אותו צדיק "ועבדום ועינו אותם" קיים בהם "ואחרי כן יצאו ברכוש גדול" לא קיים בהם. דלאברהם בעצמו אם יצאו ישראל בלא כסף וזהב ממצרים בלא רכוש גשמי לא יהיה נחשב כלום ולא יצטער מזה כלל, אצל אברהם יהיה חשוב מאד הרכוש הרוחני הגדול שעיימו יצא

ישראל ממצרים לקבל את התורה מוכנים ומזויינים בידיעות גדולות ונשגבות בחקר אלוה מה שלא היה להם מקדם.

אך אברהם אבינו יראה בזה תרתי דסתרי הלא באמת אפשר היה לצאת ידי חובת גלות מצרים עם גרים בארץ לא להם לחוד, ואחרי שהקדוש ברוך הוא קיים בהם המדרגה הקשה של "ועבדום ועינו אותם" מסתמא הם נחשבים לאנשים גסים חסרי הלב שלא די להם העונש הקל של גרים בארץ לא להם, וכאן אצל הרכוש הגדול נוהגים עמהם להיפך, ומיחסים אותם לאנשי לבב וגדולי המעלה שאין נצרכים לכסף וזהב לרכוש גשמי ודי להם רכוש רוחני לחוד.

וזה מה שיאמר אותו צדיק כאן "ועבדום ועינו אותם" קיים בהם ולא היה די להם גרות לחוד, ובהגזירה הלא נאמר שניהם "גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום ועינו אותם" והיה אפשר לחייב או גירות או "ועבדום ועינו אותם".

לפי זה "ואחרי כן יצאו ברכוש גדול" לא קיים בהם דווקא דלגבי אנשים פשוטים כאלה לא נחשב נפש, ובהם צריך לקיים רכוש גדול לפי הבנתם היינו בכסף ובזהב. ולכן אמר הקדוש ברוך הוא למשה "דבר נא באזני העם וישאלו איש מאת רעהו... כלי כסף וכלי זהב" והיה להם רכוש גדול לפי הבנתם. עד כאן דבריו ודברי פי חכם חן.

והשתא לפי דבריו נוכל לבאר גם כן מאמרים האלו שהבאתי לעיל המחלוקת על "וישאלום" שהיה בעל כרחם, דאיכא דאמרי בעל כרחם דמצרים ואיכא דאמרי בעל כרחם דישאל. דבאמת היו שם שני הסוגים. אותם האנשים גדולי הרוח ובעלי רגש כביר שהחכמות האמיתות היו יקרות להם מכל כסף וזהב שבעולם הם לא מצאו קורת רוח בכסף ובזהב שיקחו במצרים, הם כבר מצאו הרכוש גדול במה שראו האותות הגדולים והכירו השגחת האלקות. והם באמת לא רצו לשאול ממצרים כלי כסף וכלי זהב כי במה נחשב להם זאת שכל הכסף והזהב כהבל נחשב בעיניהם, אך בעל כרחם שאלו מהם. לכן היה ציווי השם יתברך לשאול, ומילאו בזה רצון השם יתברך, וגם מה שלקחו היה להם למשא.

ואיכא דאמרי בעל כרחם דמצרים, קאי על הסוג השני האנשים הגסים שהיו חסרי לב להבין דעות רמות וחקירות אלוקיות, הם לא מצאו קורת רוח רק בכסף ובזהב ושאלו ממצרים מרצונם הטוב, אך בעל כרחם דמצרים.

ואף דכתיב "וד' נתן חן העם בעיני מצרים וישאלום" משמע דלא היה בעל כרחם, על זה מביא אחרי כן המחלוקת השניה על הפירוש "וינצלו את מצרים" דחד אמר: "שעשאוה כמצודה שאין בה דגן", וחד אמר: "כמצולה שאין בה דגים". ברצונם לתרץ הסתירה מה שנראה מהפסוקים - דמכתוב אחד משמע היה ברצון המצרים, ומכתוב אחד משמע שהיה בעל כרחם. וכן מה דמשמע מריש הכתוב דישאל חפצו לשאול מהמצרים דרצו הרכוש שהבטיח להם הקדוש ברוך הוא, וכתוב "וישאלום" משמע שהיה בעל כרחם דישאל להאיכא דאמרי.

ועל זה קאי הך פלוגתא. מאן דאמר כמצודה שאין בה דגן סבר כאיכא דאמרי דבעל כרחם דישאל, וקאי על האי סוג האנשים רמי המעלה דלגבם הרכוש גדול היה רכוש הנפש ולא הרכוש של כסף וזהב, דזה לא נחשב להם כלום ולהם באמת היתה השאלה דצריך בעל כרחם רק למלא מצות ד' שציווה לשאול.

וכיון שכל כוונתם היתה רק לקיים המצוה ולא להרבות בכסף וזהב שרק למשא יהיה זה עליהם, דומה שאלתם ממצרים כמצודה שאין בה דגן. כמו שהציפור בעת שבאה אל המצודה לאכול גרגרי הדגן לא מרצונה הטוב היא באה, אלא מתוך ההכרח להשקיט רעבונה. וחפצה של הצפור להמלט מהר מהמצודה וחוטפת גרגרים אחדים והולכת. כן היו האנשים האלו אשר שאלו מהמצרים רק למלא המצוה של "וישאלו", לקחו איזה דברים והלכו להם. וכמובן דזה היה לרצון המצרים דהשאלו להם דבר מועט.

ומאן דאמר כמצולה שאין בה דגים סבר כאיכא דאמרי דבעל כרחם דמצרים, וזה קאי על הסוג אנשים חסרי הלבב שלא היו מסתפקים ברכוש נפשי והם מצאו קורת רוח רק בכסף וזהב וזה היה להם הרכוש גדול להרבות בכסף וזהב. וכמובן דאנשים כאלו בעת שבאו לשאול ממצרים כלי כסף וכלי זהב, לא שאלו דבר אחד ושתים רק שאלו כפי חפצם ורצונם שיהיה להם הרבה כסף וזהב, וכל זמן שידעו שלהמצרים נשארו עוד באוצרם כסף וזהב לא עזבוהו ובקשו ממנו שיתן לו.

וזהו המליצה שאמר כמצולה שאין בה דגים. כמו שהצודה דגים מן המצולה כל זמן שהוא מעלה דגים במצודתו אינו הולך לו משכו אך עומד וצודה עד שצודה כל הדגים, כן היה שם ששאלו מהמצרים כל הכסף והזהב שהיו אצלם. ומובן שזה לא היה ברצונם הטוב של המצרים ליתן להם כל הכסף וזהב שנמצא אצלם. ואף דבקרא כתיב "כי נתן ד' חן העם בעיני מצרים" ומשמע מזה דהשאלו להם ברצון הטוב, כל זה היה בתחילת השאלה, אבל אחרי כן ששאלו מהם כל הכסף והזהב שהיה להם באמת לא נתנו ברצונם הטוב ונתנו אך בעל כרחם שיראו מפני מכת-בכורות.

ונמצא ששפיר מבואר כל המאמר ושתי המחלוקות שנראה לכאורה לדבר יתר, אבל כפי מה שפירשתי הכל אתיא שפיר ונכון ומתורצות כל הקושיות.

הג"ה ליתר באור מה שדומה למצודה שאין בה דגן כי דרך המצודה להניח שם גרגרים אחדים והציפור כאשר היא באה בהמצודה חוטפת הגרגרים האחדים ומסתפקת בזה, כן היו האנשים האלה באים לקיים מצות "וישאלו" ומסתפקים בזה שקיימו המצוה שצוה הקדוש ברוך הוא.